

Printsess ja pühak: Püha Elisabeth Tallinna altaritel

Kaie Hiiesalu

Artikkel keskendub Eestis seni vähetuntud naispühakule Tüüringi Pühale Elisabethile (1207–1231). Keskaegses Euroopas kujunes temast üks populaarsemaid püha-kuid. Arhiivimaterjalidest selgub, et Liivimaal olid Elisabethile pühendatud mitmed kirikud ja kabelid, samas tema kultuse kohta andmed kahjuks puuduvad. Seega peegeldab Eesti kontekstis Püha Elisabethi tähtsust eelkõige tema koht keskaegsetel kunstiteostel – Niguliste ja Püha Vaimu kirikute peaaltaritel. Artiklis on vaatluse all Püha Elisabethi kujutised – nikerdatud ja maalitud üksikfiguurid ning maalitud stseenid. Pikemalt peatutakse Püha Vaimu peaaltari, sest seal oli Elisabethil juba märgatavalt tähtsam koht: teda on kujutatud altari kõigis kolmes asendis.

Eestis on siiani vähesed uurijad käsitlenud pühakute kultust ja nende kujutamist kunstis. Kui tähtsamaid meespühakuid on veel uuritud, siis naispühakutele on pööratud väga vähe tähelepanu.¹ Käesolev artikkel üritab pisut seda tühimikku täita, käsitledes küll ainult ühte Tallinna altaritel esinevat naispühakut – Tüüringi Püha Elisabethi (1207–1231).²

Püha Elisabeth oli keskaegses Euroopas üks populaarsemaid pühakuid, kelle kultus jõudis Vana-Liivimaale juba 13. sajandil. Arhiivimaterjalidest selgub, et Liivimaal olid Elisabethile pühendatud mitmed kirikud ja ka-

belid,³ kuid täpsemad andmed tema kultuse kohta siiani kahjuks puuduvad. Seega peegeldabki Püha Elisabethi tähtsust Eesti kontekstis eelkõige tema koht keskaegsetel kunstiteostel. Enne kunstiteoste juurde asumist peaks aga lühidalt vaatlema Elisabethi isikut.

Printsessist pühakuks

Püha Elisabethi eluloost teame tänu hagiograafidele ja kroonikutele päris palju.⁴ Esmapilgul ei erinenud tema elu kuigivõrd teiste tolleaegsete kuninglikust soost naiste elust.

1 Erandiks on Merike Koppel, kes oma magistritöös “Püha hõimkonna altarietaabel. Algest pildiprogrammist püha Anna kultuse ja Madalmaade kunstiproduktiooni taustal” (Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetool, 2006) käsitleb Püha Annat ja tema kujutamist. Vt. ka Merike Koppeli artiklit siinses ajakirjanumbris.

2 Artikkel tugineb minu bakalaureusetööle “Püha Elisabeth ja Eesti: kultus ja kujutamine kunstis” (Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut, 2005).

3 Lihulas, Kursi kihelkonnas, Kärknas, Otepääl, Viljandis ja Riias. Vt. K. Hiiesalu, Püha Elisabeth ja Eesti..., lk. 41–42; M. Mandel, Kas Lihulas oli keskajal tõesti viis kirikut? – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Toim. Ü. Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2004, lk. 83–97; A. Mänd, Allikalisi teateid Eesti maakirikute ja -kabelite kaitsepühakutest. Kursusetöö, Tartu Ülikooli ajaloo osakond, 1989, lk. 26, 35, 39, 44, 68.

4 Püha Elisabethi elulugusid on kirjutanud näiteks tsistertsilane Heisterbach'i Caesarius, frantsisklane Celano Thomas, dominiiklane Apolda Dietrich, kroonik Johannes Rothe jne. Üheks olulisemaks allikaks võib pidada Jacobus de Voragine kirjutatud pühakute elulugude kogumikku “Legenda Aurea” (u. 1260). Püha Elisabeth on selles ainus kaasaegne naispühak, teised on kas piiblitegelased või elasid varakristlikul ajal. Märkimisväärne on, et 1235. aastal kanoniseeritud Elisabeth figureeris juba 25 aastat hiljem kõrvuti teiste, sajandeid tuntud pühakutega.

Elisabeth sündis 1207. aastal Ungaris.⁵ Ta oli Árpádi soost Ungari kuninga András II (valitses 1205–1235) ja tema abikaasa Gertud Andechs-Merani tütar. Nagu oli iseloomulik peaaegu kõigile tolleaegsetele printsessidele, panid vanemad ka Elisabethi elu paika juba sünnimomendist alates. Tavaliselt tähendas see kihlumist lapseas, millele järgnes elu võõras õukonnas, kodust kaugel. Elisabeth lahkus nelja-aastasena Ungarist ning asus elama Tüüringi õukonda, kus ta kihlus sealse maakrahvi poja Ludwigiga. Kümme aastat hiljem järgnes kihlusele abielu ja kolme lapse sünd. Kahekümneaastaselt jäi Elisabeth leseks.⁶ Selline oli võrdlemisi tüüpiline keskaja naise elulugu. Ometi erines Elisabeth oma eelkäijatest. Juba lapsena järgis ta jumalakartlikke tavasid, luges palveid ning kaldus enesealanduslikele tegudele. Oma ämma Sophie Wittelsbachi eeskujul kasvas printsessist sügavalt religioosne naisterahvas. Võibolla oleks tema elu läinud teisiti, kui tal ei oleks tekkinud kontakte Tüüringisse saabunud frantsisklastega, sest just nende vagaduseideaalid mõjutasid Elisabethi edasist saatus. Samuti oli tema pihhisal Marburgi Konradil suur mõjuvõim noore maakrahvinna üle. Juba krahvinnana pühendus Elisabeth halastustegevusele, ihaldades vaest elu enam kui midagi muud.⁷ Vaevalt oleks temast saanud pühakut, kui ta abikaasa ei oleks surnud, sest abielus olnud inimese pühakuna austamine oli vägagi uudne nähtus. Varasemad naispühakud olid põhiliselt neitsid. Hiiuskeskajal võis aga pühakuks saada ka abielunaine või ema, seega inimene, kellel oli pere. Ometi oli naiste eluteel oluliseks tingimuseks see, et mingil hetkel pidid nad oma perest eemalduma või selle lausa hülgama, et pühenduda täielikult jumala teenimisele.⁸ Pärast mehe surma lahkuski Elisabeth kodust ja jättis maha oma lapsed. Ta loobus nii ilmalikust elust kui ka maisest rikkusest ning

asus elama haigete ja pidalitõbiste juurde. 1228. aastal rajas Elisabeth Marburgi nende jaoks haigla. Kolm aastat hiljem ta suri, olles kõigest 24-aastane.⁹

Rikkalikule allikmaterjalile vaatamata on Elisabethi eluloos palju küsitavusi. Näiteks on mõned uurijad arvamusel, et Elisabeth kihutati Wartburgi lossist minema ning jäeti ka lesepärandusest ilma, mistõttu ta pidi asuma vaeste ja haigete juurde.¹⁰ Nii see siiski

⁵ Mõistetud on tolleaegset Ungari territooriumi. Tänapäeval kuuluvad need alad Slovakkia Vabariigile. Elisabethi täpne sünnikoht on teadmata, erinevate allikate järgi oli selleks kas Košice (sks. Kaschau) lähedal asuv Sárospatak või Bratislava, vt. 700 Jahre Elisabethkirche in Marburg 1283–1983. Die heilige Elisabeth in der Kunst – Abbild, Vorbild, Wunschbild. Katalog 2. Ausstellung im Marburger Universitätsmuseum für bildende Kunst. Bearb. B. Rechberg. Marburg: Elwert, 1983, lk. 11; C. Jöckle, Encyclopedia of Saints. London: Parkgate, 1997, lk. 139; H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann, Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig: Koehler & Amelang, 1973, lk. 113; Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. E. Kirschbaum. Bd. 6 (edaspidi LCI). Freiburg im Breisgau, Rom: Herder, 1974, lk. 133; D. H. Farmer, The Oxford Dictionary of Saints. Oxford: Oxford University Press, 2004, lk. 169.

⁶ G. Klaniczay, Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, lk. 202; Lexikon des Mittelalters. Bd. 3 (edaspidi LMA). München, Zürich: Artemis, 1986, lk. 1838.

⁷ Encyclopedia of the Middle Ages. Vol. 1. Ed. A. Vauchez. Cambridge: Clarke, 2000, lk. 478; G. Klaniczay, Holy Rulers and Blessed Princesses, lk. 211, 248–250; LMA, lk. 1838.

⁸ Vt. B. Hamilton, Religion in the Medieval West. London: Arnold, 1986, lk. 76–83; G. Klaniczay, Holy Rulers and Blessed Princesses, lk. 208–209.

⁹ LMA, lk. 1838–1839; A. Vauchez, Pühak. – Keskaja inimene. *L'uomo medievale*. Koost. J. Le Goff. Tallinn: Avita, 2002, lk. 333–334.

¹⁰ J. de Voragine, Legenda Aurea. The Golden Legend: Readings on the Saints. Vol. 2 (edaspidi LA). Trans. W. G. Ryan. Princeton: Princeton University Press, 1995, lk. 307–308; K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst. Bd. 2. Ikonographie der Heiligen. Freiburg im Breisgau: Herder, 1926, lk. 198; D. H. Farmer, The Oxford Dictionary of Saints, lk. 169.

ei olnud. Pärast abikaasa surma ei nõustunud ta uue abieluga ega näinud oma tulevikku nunnakloostri ning isa kutsetele vaatamata ei tahtnud naasta Ungarisse. Elisabeth lahkus lossist vabatahtlikult, et järgida frantsiskaanlikku vagaduseideaali.¹¹ Paljudes allikates räägitakse Elisabethist kui Saksamaa esimesest tertsiaarist. Kas see ka tõele vastas, ei saa me võib-olla kunagi teada. Teame, et rajanud haigla Marburgi, ei olnud Elisabethil ühegi vaimuliku orduga kindlaid sidemeid.¹² Ühtlasi teame ka, et tema mehevennad toetasid rahaliselt Marburgi haigla rajamist ning olid hiljem Konradi kõrval Elisabethi pühakuks kuulutamise eestvedajad ning tema kultuse propageerijad.¹³

Kuuldused Elisabethi halastustegudest ja pärast tema surma aset leidnud imetegudest levisid kiiresti üle Euroopa. Kesk-Euroopa kuningakodades kujunes Elisabeth pühaduse võrdkujuks ning hiljem järgisid tema eeskujul paljud kõrgest soost naised. Arvatavasti just tema kultuse mõjul kannavad mitmed Euroopa kuningatütred Elisabethi (ka Isabella) nime.¹⁴ Püha Elisabethi kultuse populaarsust näitavad ka paljud tema eluga seotud legendid ning uute legendide süünd Saksamaal, Itaalias ja Prantsusmaal 13. sajandi teisest poolest alates.¹⁵ Elisabethi eluajal toimunud imetegudes olid olulisel kohal tema halastusteod ning surmajärgsetes oli pühak eelkõige tervendaja.¹⁶

Omaette fenomen on ka Elisabethi pühakuks kuulutamine, mis toimus väga kiiresti. Juba aastal 1232, kõigest aasta pärast Elisabethi surma, algatati paavsti kuuria juures tema pühakuks kuulutamise menetlus. Selle raames kuulati üle umbes 700 tunnistajat ja registreeriti 129 imetegu.¹⁷ Protsess jõudis lõpule 27. mail 1235. aastal, kui paavst Gregorius IX Elisabethi pühakuks kanoniseeris. 1236. aastal viidi Elisabethi põrm Püha Franciscuse kabelist üle Marburgi Elisabethi ki-

rikusse, mille ehitamist oli alustatud aasta varem.¹⁸ Pühamu oli populaarne palverännaku paik kuni 1539. aastani, mil luterlasest fanaatik, Hesse maakrahv Philipp selle likvideeris. Reformatsioonieelne palverännak viis Marburgist Bremeni, edasi Magdeburgi ja läbi Ungari Aachenisse.¹⁹

Pärast Püha Elisabethi kanoniseerimist algas Elisabethi-kultuse ülikiire levik ristiusumaades. Keskaegses Euroopas kujunes temast üks populaarsemaid pühakuid. Elisabeth valiti üheks Saksa Ordu peapatrooniks Neitsi Maarja ja Püha Jüri kõrval. Vaimulikest ordudest võtsid Elisabethi püha kasutusele esmalt tsistertslased 1236. aastal, seejärel dominiiklased 1243. aastal ja frantsisklased 1279. aastal.²⁰ Kolmandale ordule sai

11 LCI, lk. 133; C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, lk. 139; G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 242, 368.

12 K. Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst*, lk. 198; LCI, lk. 133; LMA, lk. 1838–1839; C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, lk. 139; D. H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*, lk. 169; L. Lehmann, *Frantsisklased (konventuaalid, kaputsiinid) ja klarissid*. – Kristlike ordude kultuurilugu. Koost. P. Dinzelbacher, J. L. Hogg. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2004, lk. 145.

13 LMA, lk. 1839–1840; G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 419–421.

14 G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 219–220.

15 G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 285, 369–374.

16 Vt. LA, lk. 302–318.

17 G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 419–421; *Die heilige Elisabeth in der Kunst*, lk. 11; LMA, lk. 1840.

18 LMA, lk. 1839.

19 C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, lk. 141.

20 U. Arnold, *Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutschordensland Preußen. Zum Selbstverständnis des Deutschen Ordens*. – *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Festschrift zur 700jährigen Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche Marburg* 1983. Hrsg. U. Arnold, G. Liebing, 2004, lk. 145; Elwert, 1983, lk. 163–165.

Elisabethist täiuslikkuse kehtastus, samas frantsiskaani ordu kujunes temast tähtsuselt teine pühak Püha Franciscuse järel.²¹ Uut tüüpi pühakuna – abielunaise, ema ja tertsiaarina – omandas Elisabeth laialdase populaarsuse ka linnakodanluse seas.

Elisabethi pühad on 19. november, tema matusapäev (*totum duplex*), ja 1. mai²², tema translatsioonipäev (*semiduplex*). Püha Elisabethi tähtsamateks kultuspaikadeks on Marburg, Košice, Tüüring, Sileesia, Hispaania Mandri-Euroopas, Winchester Inglismaal ja Mehhiko.²³ Ta oli leskede, pagarite, orbude, kerjuste, halastajaõdede, haigete, pitsikudujate ja heategevusühingute kaitsepühak.²⁴

Püha Elisabeth kunstis

Püha Elisabethi kultus väljendus ka kunstis, mis tuleb vägagi hästi esile kahes Tallinna kirikus. Püha Elisabethi kujutisi võib leida Niguliste ja Püha Vaimu kiriku peaaltaritel, mis telliti 15. sajandil hansalinnast Lübeckist. Tänapäevaks kuuluvad mõlemad tähtsamate hilisgooti kunstiteoste hulka nii Eesti kui ka Läänemere- ja Põhjala kontekstis ning neid on uuritud enam kui saja aasta jooksul. Põhiliselt on tegeldud aga kunstiteoste autorlusega ning altaritel kujutatud pühakutele, sealhulgas Elisabethile, on tähelepanu pööratud vähe.

Enne kui asuda Tallinna altaritel kujutatud Elisabethi juurde, tuleks lühidalt vaadelda tema kujutamise traditsiooni Euroopas. Alates 13. sajandi teisest poolest hakati Püha Elisabethi kujutama Saksamaal ja hiljem juba terves Euroopas nii pilditsüklites kui ka üksikfiguurina. Inspiratsiooni selleks ammutati tema eluloost ja legendidest. Kõige sagedamini on Elisabethi kujutatud seoses tema halastustegudega, millest olulisemaks on saanud Uuest Testamendist tuntud nn. seitse halastustegu: näljaste toitmine, januste jootmine, rändurite võõrustamine, paljaste riie-

tamine, haigete hooldamine, vangide külastamine ja surnute matmine. Need Elisabethi elust ja legendist tuntud sündmused vastavad üldiselt Matteuse evangeeliumile: “Sest mul oli nälj ja te andsite mulle süüa, mul oli janu ja te andsite mulle juua, ma olin kodutu ja te võtsite mu vastu, ma olin alasti ja te riietasite mind, ma olin haige ja te tulite mind vaatama, ma olin vangis ja te tulite mu juurde.” (Mt 25: 35–36.) Sajandite jooksul võtsid Elisabethi halastusteod üle legendidele omaseid jooni, millest tähtsamad on ristime (tuntud ka voodiimena) ja jalapesustseen. Mõlemat vaatlame edaspidi seoses Püha Vaimu altari maalingutega.

Elisabethi kujutamisel esines kolm tüüpi: noor krahvinna, abielunaine või lesk ning tertsiaar. Enamasti esines ta lihtsas kleidis ja mantlis ning kinnikaetud peaga. Krahvinnana kujutati teda uhkemas kleidis, mis mõnikord oli triibuline või lihtsalt mustiline, tertsiaarina aga valdavalt hallis rüüs nõõrvöö ja valge pearätiga.²⁵

Kui tavaliselt kujutatakse pühakuid aupaistega, siis Elisabethi nii aupaistega kui ka ilma ja millegipärast ei ole ühtset tava välja kujunenud. Traditsiooniliselt ümbritseb tema pead kanooniliste heategude juures aupaiste, mis mittekanoniliste heategude puhul lihtsalt puudub.²⁶ Ka Tallinna altaritel esineb ta nii aupaistega (nikerdatud üksikfiguurid) kui ka ilma (maalingutel).

21 D. H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints*, lk. 169; L. Lehmann, *Frantsisklased* (konventuaalid, kaputsiinid) ja klarissid, lk. 124, 157.

22 Udo Arnold on translatsioonipäevana maininud 2. maid, miks, sellele kahjuks seletus praegu puudub, ka ei olnud seda kuupäeva mainitud teistes allikates: U. Arnold, *Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutschordensland Preußen*, lk. 165.

23 C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, lk. 141.

24 C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, lk. 139.

25 LCI, lk. 133–134.

26 Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 27.

Püha Elisabethi atribuutidena on erinevad uurijad välja toonud hulga esemeid, mis sajan-dite lõikes kord omandasid, siis jälle kaotasid oma tähtsust: raamat, kirikumakett, kroon, leib, kala, kann (ka karikas), kerjus (ka sant ja pidalitõbine), viinamarjakobar, liud ja lusi-kas, kamm ning roosid.²⁷ Neid võib liigita-da mitmeti. Näiteks saab välja tuua need, mille põhjal on teda kerge eristada teistest naispühakutest, ja need, mis esinevad ka teisel naispühakutel. Teine võimalus on vaadel-da atribuute sajan-dite lõikes. Arvatavasti olid raamat ja kirikumakett Püha Elisabethi kõi-ge esimesed atribuudid.²⁸ Varaseimad raid-kujud kujutavad teda kas suletud või avatud raamatuga,²⁹ mis on kristluse kui raamatu-usundi üks põhilisi sümboleid. See on palju-de pühakute, sh. evangelistide, aga ka näiteks Püha Franciscuse üks atribuutidest. Kristlikus ikonograafias on raamat eelkõige pühakiri – Jumala sõna, mille kaudu on edasi antud Ju-mala ilmutus. Kirikumakett iseloomustab aga seda hoidvat pühakut kui kiriku kaitsepat-rooni või kui kiriku ehitamise (või paranda-mise) taga seisvat isikut. Elisabethi käes olev makett kujutab eelkõige temale pühendatud kirikut Marburgis, kus asusid ka tema säil-med.³⁰ Mõlemad nimetatud atribuudid esi-nevad lisaks Pühale Elisabethile ka teiste nais-pühakute tunnustena, sellepärast on ainult nen-de põhjal Püha Elisabethi suhteliselt raske ära tunda. Näiteks on raamat Püha Birgitta atri-buut ning kirikumaketiga (torniga) on kuju-tatud nii Püha Gertrudi kui ka Püha Barbarat. See probleem tõuseb esile ka edaspidi, seoses Püha Vaimu peaaltari poolfiguuridega. Siiani ei ole selgust, keda seal täpselt on kujutatud. Püha Elisabethi atribuudiks on peetud ka kroo-ni, sest väga paljudel kujutistel kannab ta seda peas, hoiab käes või on asetanud enda ette maha. Krooni võib mõista mitmeti, see võib olla individuaalne atribuut, näiteks kuninga-tütre ja krahvinna ilmalik sümbol. Samuti võib

tegemist olla ka üldise atribuudiga – pühaku taevase sümboliga. Enamjaolt märgib kroon siiski Elisabethi pühadust. Jalgade ette asetatud kroon tähistab Elisabethi lahtiütlemist nii oma võimutunnustest kui ka maistest rõõmu-dest.³¹ Krooniga on kujutatud ka teisi nais-pühakuid, näiteks Neitsi Maarjat.

Püha Elisabethi põhiatribuudid on arva-tavasti leib (kala) ja kann (karikas) ning tema kõrval põlvitav või seisev kerjus (sant, pida-litõbine, rändur). Nende kolme põhjal on teda teistest naispühakutest kerge eristada. Samuti iseloomustavad need Elisabethi kõige pare-mini, viidates otseselt tema halastustegevu-sele.³² Selline kujutamisi viis on küll hilisem (u. 1340), kuid kujunes kunstis kõige popu-laarsemaks.³³ Saksamaa rannikualal oli Eli-sabethi atribuudiks tihti taldrik kaladega. Leiva asendamine kalaga toimus arvatavasti 15. sajandil, tihti kujutati leiba ja kala ka kõrvuti. Arvatavasti oli muutus tingitud eel-kõige geograafilistest oludest, sest rannaaladel oli kala oluline põhitoiduaine.³⁴ Samas oli kala Kristuse sümbol ning varaseim krist-lik sümbol üldeldse. Ka rannaäärse hansa-linna Tallinna Niguliste ja Püha Vaimu kiri-kute peaaltaritel hoiab Püha Elisabeth käes kaladega taldrikut. Mõnikord esineb Püha Elisabeth koos leiva ja viinamarjakobaraga. Sellisel juhul märgib leib arvatavasti Kristu-se ihu ja viinamari – nagu armulauaveingi – Kristuse verd.³⁵ Samale viitab pühaku ku-

27 LCI, lk. 134–135.

28 LCI, lk. 134; LMA, lk. 1841.

29 LCI, lk. 134.

30 LCI, lk. 134.

31 Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 109; C. Jöckle, Encyclopedia of Saints, lk. 141.

32 LCI, lk. 134; Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 27.

33 Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 27.

34 LCI, lk. 135.

35 G. Ferguson, Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. II ptk. – Akadeemia 1990, nr. 12, lk. 2670.

jutamine leiva (kala) ja kannuga. Kannu võib vahel asendada kruus, erandjuhtudel kuld-karikas. Peale eelnimetatute peetakse Püha Elisabethi atribuutideks veel liuda ja lusikat, mis viitavad haigete toitmisele (need on tuntud ka Püha Marta atribuutidena³⁶). Väga harva esineb pühak kammiga, mis osutab tavaliselt pidalitõbise peapesu või kammimise stseenile.³⁷

Püha Elisabethi tunnusena on välja toodud ka põlletäit roose, kuid arvatavasti olid need pühaku põhiatribuudiks siiski ainult Itaalias, Hispaanias ja Prantsusmaal, kust roosiime legend ka pärit on. Mujal Euroopas oli pühaku kujutamine roosidega teisejärguline.³⁸

Püha Elisabeth Niguliste kiriku peaaltaril

Tallinna altaritest peaks esmalt vaatlema ajaliselt varem valminud Niguliste peaaltarit, kus Elisabethi on kujutatud puuskulptuurina. Peaaltari retaabel telliti Lübeckist Herman Rode töökojast ja see valmis vahemikus 1478–1481. Ülesehituselt on altar kahekordsete tiibadega ja predellaga triptühhon, mille keskosa ja sisetiibade sisekülgi katavad polükroomsed pühakute puuskulptuurid ning sisetiibade väliskülgi ja välistiibu maaild stseenidega Püha Viktori ja kiriku nimi-pühaku Püha Nikolause elust ja martüüriumist.³⁹ Mainimist väärrib, et peaaltaril on naispühakute osa meespühakutega võrreldes suhteliselt väiksem – neid on vähem ja nende asukoht on kõrvalisem –, kummagi altaritiiva alumises reas paikneb neli naisfiguuri.⁴⁰ Igal pühakul on või on olnud käes talle omane atribuut.

Püha Elisabethi leiame altari avatud sisetiibadelt vasaku⁴¹ tiiva alumise skulptuurirea äärmise figuurina, seismas kõrvuti kolme naispühakuga (ill. 1). Sellel tiival on naispühakud vasakult paremale järgmised: Maarja Magdaleena(?),⁴² Püha Gertrud kirikuga, Pü-

ha Birgitta raamatuga ja Elisabeth kalataldrikuga. Asjaolu, et Püha Elisabeth on valitud üheks kujutamist väärivaks naispühakuks, viitab tema tähtsusele keskaegses Tallinnas.

Sarnaselt teiste pühakutega seisab Elisabeth (ill. 2) ažuurse gooti baldahhiini all, mille tagapõhi on kullatud. Pühakute päid ümbritseb aupaiste, kõigil on pikad saledad figuurid ning rikkalik, nurgeliselt kujundatud voldistikuga rõivastus. Naispühakuid iseloomustavad tugevalt eenduvate kulmukaarte, terava nina, paksude punaste põskede ja suhteliselt paksu alahuulega laiad näod, mis esmapilgul tunduvad sarnased. Lähemal vaatlemisel on aga kõikujud äärmiselt omanäolised.

Elisabethil on peas valge rätt, seljas must kuldse mustriga kleit, mida katab kuldne punase voodriga mantel. Paremas käes hoiab ta

36 LCI, lk. 135.

37 LCI, lk. 136.

38 Vt. Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 12; G. Klaniczay, Holy Rulers and Blessed Princesses, lk. 369–372; K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst, lk. 206.

39 M. Lumiste, R. Kangrool, Niguliste kirik. Tallinn: Kunst, 1990, lk. 38. Altari kirjeldust vt. nt. V. Raam, Gooti puuskulptuur Eestis. Tallinn: Kunst, 1976, lk. 39–41.

40 Altaril on naispühakutest esindatud ka Neitsi Maarja ja Püha Anna. Mõlemad asuvad põhikorpuses ja moodustavad seal eraldi kompositsioonilise motiivi: ülemises reas – Neitsi Maarja troonimine Jumal-isa poolt ja alumises reas – Anna *Selbtritt*.

41 Töös on mõisteid vasak ja parem pool kasutatud heraldilises mõttes, s.t. altarit lähtuvalt. Järelikult altari vasak tiib tähendab vaataja seisukohalt paremat tiiba.

42 Esimesel figuuril puuduvad käed ja atribuut, seetõttu ei ole teda suudetud kunstiajaloolises kirjanduses siiani identifitseerida. Teda on peetud tundmatuks naispühakuks, vahel ka Hedvigiks (V. Raam, Gooti puuskulptuur Eestis, lk. 41). Kuna iga kuju taha on joonistatud tema atribuut (H. Г. Берман, Подслойный рисунок в алтаре Хермена Роде. – Художественное наследие 1983, nr. 8 (38), lk. 87–97) ning kõnealusel kujul on selleks salvitoos, siis on väga tõenäoliselt tegu Maarja Magdaleenaga (Anu Männi suulised andmed).

1.
Maarja Magdaleena (?), Püha Gertrud kirikuga, Püha
Birgitta raamatuga ja Püha Elisabeth kalaga
taldrikuga
Niguliste kiriku avatud altari vasaku tiiva alumine
skulptuuriderida
Stanislav Stepaško foto

2.
Püha Elisabethi puuskulptuur Niguliste altaril
Stanislav Stepaško foto

3.
Püha Vaimu kiriku peaaltar avatuna
Bernt Notke töökode
1483
Stanislav Stepaško foto

4.
Püha Elisabethi puuskulptuur Püha Vaimu altari
vasakpoolse tiiva siseküljel
Stanislav Stepaško foto

5.
Maalitud stseenid Püha Elisabethi elust/legendist ja
Kristuse kannatusloost Püha Vaimu altari avatud
välistiibadel
Stanislav Stepaško foto

6.
Püha Elisabeth maalituna Püha Vaimu suletud altari
vasakpoolse tiiva välisküljel
Stanislav Stepaško foto

7.
Püha Elisabeth põlvitamas krutsifiksi ees
Stanislav Stepaško foto

8.
Haiglastseen
Stanislav Stepaško foto

9.
Püha Elisabethi surm
Stanislav Stepaško foto

10.
Ristiime
Stanislav Stepaško foto

oma atribuuti – taldrikut kalaga. Augud taldrikul näitavad, et algselt on seal olnud rohkem kui üks kala, teine või teised on sajandite jooksul lihtsalt kaduma läinud. Kuju vasa-ku käe hoiakust ja kleidis olevast august nähtub, et ta võis algselt midagi käes hoida, mis toetus vastu tema rüüd. Arvatavasti lähtuti Tallinnas just rannaaladel levinud kujutamistraditsioonist, ka Püha Vaimu kiriku peaaltariil on Püha Elisabethi nikerdatud puuskulptuuri kujutatud kannu ja kalataldrikuga. Järelikult on kõige tõenäolisem, et ka Niguliste altariil oli pühaku teiseks atribuudiks kann.⁴³

Püha Elisabeth

Püha Vaimu kiriku peaaltariil

Kui Niguliste peaaltariil oli Elisabeth üks paljudest pühakutest, siis Püha Vaimu kiriku peaaltari temaatilises programmis oli tal juba keskne koht: teda on kujutatud altari kõigil kolmel asendil. Elisabethi tähtsust seletab asjaolu, et Püha Vaimu kirik oli seegikirik, kuuludes keskaegse, tõenäoliselt juba 13. sajandil rajatud Püha Vaimu seegi juurde ning just Püha Elisabeth oli tuntud kui haigete ja viletsate eest hoolitseja. Arvatavasti oli Püha Vaimu seegi asutamine Tallinnas seotud haigete ja vaeste hooldamisele pühendunud Püha Vaimu vennaskonnaga või selle tegevuse mõjudega. Juba 1198. aastal paavst Innocentius III sanktsioneeritud vennaskond rajas kõikjal Euroopas, eriti Saksamaal, Püha Vaimu nimelisi seeke ning haig-laid. Seetõttu on täiesti mõistetav, miks Tallinna raad eesotsas Diderik Hagenbekega ja Püha Vaimu kiriku eestseisus just Elisabethi kujutava altarikapi kasuks otsustasid.⁴⁴

Püha Vaimu peaalтар pärineb teise kuulsa Lübecki meistri Bernt Notke töökojast. Altariil leiduv tekst⁴⁵ ja ka kirjalikud allikad viitavad sellele, et teos valmis 1483. aastal.⁴⁶ Tüübilt on see sarnaselt Niguliste peaaltari-le hilisgooti kahekordsete tiibadega triptüh-

hon, mille sügavas keskosas ning sisetiiba-de sisekülgedel paiknevad polükroomsed ja kullatud puuskulptuurid ning sisetiibade vä-liskülgedel ja välistiibadel on maalid.

Altari keskgрупп kujutab Püha Vaimu väl-javalamise stseeni (ill. 3). Kabelitaolises ruu-mis istub troonil Neitsi Maarja, ümbritsetud kaheksast püsti seisvast ja neljast põlvitavast apostlist. Keskgруппist vasakul ning paremal asuvad nikerdatud sambakestel miniatuursed Püha Barbara⁴⁷ ja Püha Katariina kujud. Ter-vet keskpilti piirab alt võrestik, mille otstes põlvitavad inglid hoiavad käes väikest lin-navappi.⁴⁸ Külgtiibade nikerdatud siseküljed on jaotatud kaheks ja mõlemal tiival on ku-jutatud nelja pühakut oma atribuutidega (kaks täisfiguuri, mille all asetsevad kaks poolfi-guuri). Paremal tiival on Püha Olav (Norra kuningas, suri 1030) ja tema kõrval Püha Anna Neitsi Maarja ja Jeesuslapsesega. Pool-figuurideks on tundmatu naispühak kiriku-maketiga, keda on samuti peetud Elisabe-

⁴³ Seda tõendab ka kuju taga olev joonistus, mis kujutab kaladega taldrikut ja kannu (Anu Männi suu-lised andmed).

⁴⁴ M. Lumiste, Pühavaimu kirik. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk. 25.

⁴⁵ “Anno domini MCCCCLXXXIII deus relegauit in die penthecostes apostolos confirmauit Sanctum suum spiritum. (s.o. Issanda aastal 1483 Jumal saatis oma püha vaimu ja kinnitas apostleid).” – Tallinna Püha Vaimu kirik. Ehitus, ajalugu ja kunstivarad. Koost. H. Peets, J. Naha. Tallinn: Tallinna Pühavai-mu kogudus, 1933, lk. 8.

⁴⁶ K. Petermann, Bernt Notke. Arbeitsweise und Werkstattorganisation im späten Mittelalter. Berlin: Reimer, 2000, lk. 95–96.

⁴⁷ Peetud ka Dorotheaks: K. Petermann, Bernt Notke, lk. 243.

⁴⁸ Tegemist on Tallinna linnavapiga – valge rist punasel põhjal –, mis viitab arvatavasti sellele, et altari tellimisel osales Tallinna raad. Sama vappi võib näha ka altari poolavatud ja suletud asendil.

thiks⁴⁹, ja Ristija Johannes. Vasakpoolsel tiival näeme Püha Elisabethi kannuga ja kaladega taldrikuga (ill. 4). Tema kõrval seisab Püha Viktor. Poolfiguurideks on Püha Antonius ja jällegi naispühak kirikumaketiga, kes siin on tõenäoliselt Püha Gertrud.⁵⁰ “Kujud on värvitud ja tagapõhi kullatud; täisfiguuride juurde on märgitud nende nimed ja ladinakeelne ora pro nobis (“palveta meie eest”).”⁵¹ Ka siin ümbritseb tiibadel asetsevate pühakute päid aupaiste, mida me maalینگute (Püha Elisabeth) puhul aga enam ei näe, v.a. Kristuse figuuri puhul.

Altari tiibu katavad mõlemalt poolt maalینگud. Välistiibade (ill. 5) sisekülgedel on kaheksa maalitud pildikompositsiooni: neli stseeni Püha Elisabethi elust ja legendist (välimised) ning neli Kristuse kannatusloost (sisemised).

Suletud altari ehk välistiibade väliskülgedel näeme kahte pilti: vasakpoolsel tiival kujutatakse Püha Elisabethi (ill. 6), parempoolsel tiivale on maalitud kannatav Kristus koos kannatusriistadega, taustaks linnavaade.

Püha Vaimu kiriku peaaltari maalینگute autoritest

Siiani on Püha Vaimu altari uurimise üks olulisemaid küsimusi autorlus. Teame, et altar valmis 1483. aastal Lübeckis Bernt Notke töökojas. Kes aga täpselt millise osa altarist nikerdas või maalisk, on küsitav. Selles küsimuses on erineval arvamusel ka Notke uurijad.⁵²

Notke kaasajal, 15. sajandil, valmistati altareid kas töökojas või siis grupi meistrite poolt. Paljude maalide ja polükroomsete skulptuuride kompleks nõudis tööjaotust. Seetõttu on üksikute skulptuuride ja maalide (või nende osade) autoreid raske tuvastada, teadmata konkreetse töökoja meistreid ja sealseid praktikaid. Tänu uurijate aastatepikkusele tööle Lübecki ja teiste linnade arhiividokumentidega on osaliselt teada 15. sajan-

di teise poole Lübecki töökodade elu ja tegevus ning fakte Notke varasemast loomingu. Kõik Notke teoste ja töökoja uurijad on märkinud sidet Madalmaade kunstiga, mis avaldub eelkõige meistri kompositsioonis.⁵³

Altarit on restaureeritud kolmel korral: 1625. ja 1815. aastal muudeti osaliselt skulptuuride algset kompositsiooni ja värvkatet, skulptuurid maaliti üle; 1964. aastal alustati altari täielikku restaureerimist. Siis kasutati ka infrapuna-uuringut ning võrreldi esmakordselt altarimaale polükroomsete skulptuuridega.⁵⁴ Väärtuslikke tulemusi ongi saadud altari restaureerimiste käigus ja erinevate Notke töökojas valminud kindlalt dokumenteeritud tööde võrdlemise põhjal. Kõik see annab ettekujutuse selle perioodi töömeetoditest, iseloomulikest võtetest ja materjali-

49 V. Raam, Gooti puuskulptuur Eestis, lk. 51; G. Eimer, Bernt Notke. Das Wirken eines niederdeutschen Künstlers im Ostseeraum. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1985, lk. 182. See ei ole siiski tõenäoline, sest Elisabethi kujutatakse reeglina kaetud peaga; kõne all olev naispühak on aga neitsile omaselt lahtiste juuste ja peapaelaga.

50 K. Petermann, Bernt Notke, lk. 94. Pühaks Elisabethiks peab teda Pille Valk (P. Valk, Tallinna Püha Vaimu kiriku altar. Voldik. Tallinn, s.a.). On siiski kahtlane, kas tegemist on Elisabethiga, sest Elisabethi kujutatakse teisel tiival täisfiguurina ning on ebatõenäoline, et teda oleks kujutatud topelt. Gerhard Eimeri arvates on hoopis tegu Püha Barbaraga (G. Eimer, Bernt Notke, lk. 182). Kirikumakett oli väga levinud atribuut ja esines seetõttu paljudel naispühakutel.

51 Tallinna Püha Vaimu kirik, lk. 9.

52 Vt. nt. W. Paatz, Bernt Notke und sein Kreis. Bd. 1–2. Berlin: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1939; E. Moltke, Bernt Notkes altertavle i Århus domkirke og Tallinntavlen. Bd. 1–2. København: Gad, 1970; G. Eimer, Bernt Notke; H. Г. Брегман, Рисунок в Таллинском алтаре Бернта Нотке. – Художественное наследие 1984, nr. 9 (39), lk. 19–33; K. Petermann, Bernt Notke.

53 H. Г. Брегман, Рисунок в Таллинском алтаре Бернта Нотке, lk. 23–24.

54 K. Petermann, Bernt Notke, lk. 101.

dest, meistri ja tema abiliste vahelisest tööjaotusest. Eeldatavasti määras altari kompositsiooni kindlaks siiski Notke ise kui töökoja peamine meister. Samas ei ole kindlaks tehtud, milles ja millises altari maalimise staadiumis tema suunav (juhtiv) osa esines. Arvatavasti ei andnud Notke ette eskiise ja lubas oma abilistel maalida algusest lõpuni. On oletatud, et iseseisvalt töötasid kaks maalijat – Kristuse kannatusloo meister ja Püha Elisabethi legendi meister –, kes järgisid Notke juhtnööre. Mõlemad meistrid on jäänud anonüümseks ja said oma hüüdnime altari teise asendi pildiseeriaste järgi.⁵⁵

Kerstin Petermann on samuti arvanud, et Elisabethi legendi ja Kristuse kannatusloo juures töötasid kaks erinevat maalijat, kes tegid omavahel tihedat koostööd – see oli töökodades tol ajal tavaline. Ta toob aga välja ka kolmanda maalija, kes on maalinud Elisabethi altari välistiiva väliskülje. Varem arvati, et selle maalis kas Elisabethi legendi või Kristuse kannatusloo meister. Petermanni arvates ei pea see paika, sest pühaku näoilme, ka pearrätt ja proportsioonid erinevad märgatavalt välistiibade sisekülgedel kujutatud Elisabethist. Erinev on ka alusjoonise tehnika.⁵⁶

Elisabethi üksikfiguuride kujutamine Püha Vaimu peaaltaril

Nikerdatud Elisabethi figuur (ill. 4) sarnaneb Niguliste altari omaga. Mõlema altari figuure (ill. 2, 4) on kujutatud krahvinnale omases rõivastuses. Elisabeth seisab gooti baldahhiini all, mille tagapõhi on kullatud. Ka siin on figuur sihvakas ja rõivad voldilised, kuid nagu on kujutatud juba märksa loomulikumalt. Pühak vaatab alla, tema näost võib üheaegselt lugeda nii kurbust kui ka mõtlikkust. Elisabethil on peas valge rätik ja seljas sinikuldne rüü. Paremas käes hoiab ta taldrikut kolme kalaga, vasakus kaanetatud kannu.

Maalitud üksikfiguurina (ill. 6) on Elisabethi kujutatud kui tertsiaari. Sellele viitab eelkõige tema hall rüü, nõõrvöö ja valge pearrätt. Ka siin on tal paremas käes taldrik, kuid kolme kala asemel on nüüd kaks. Miks taldrikul kujutatud kalade arv erineb? Võib-olla on siin kalade arvul sümboolne tähendus, sest just kahe kalaga toitis Jeesus tervet rahvahulka (Jh 6: 5–13). Elisabethi teine atribuut kann asetseb vaibakesel aknalaua. Jääb mulje, nagu tahaks pühak vasaku käega tõsta kannu ja ulatada seda kellelegi joomiseks. Selle tarvis on arvatavasti ka kannu kaas avatud. Ühe legendi järgi jootis Elisabeth oma kannust januseid, kusjuures õlu ei lõppenud enne otsa, kui kõik olid joonud. Teise legendi kohaselt olevat Elisabeth püüdnud haigele kannuga jõest kala.⁵⁷ Mõlemad atribuudid osutavad Elisabethi halastustegevusele: söötmisele ja jootmisele.

Lisaks Elisabethile on pildiväljal kujutatud veel aknaga hoonet, arvatavasti kirikut. Ehitise talal istub väike roheline pika sabaga lind ning tema ees on punane kirss. Kristliku kunsti algpäevist saadik on linde kasutatud “tiivuliste hingede” sümbolina.⁵⁸ Jacobus de Voragine sõnutsi oli väike linnuke Elisabethi kaitseingel, kes oli saadetud naise juurde tooma sõnumit, et ta lahkub igavesse õndsusse. Legendide kohaselt kuulis Elisabeth enne surma linnulaulu, mille meeloodiat ta kaasa ümises. See viis oli ühtlasi teateks saatanaale, et tal ei ole naise juurde asja. Samuti kogunes parv väikseid laulvaid linnukesi pärast Elisabethi surma tema kabele katusele.⁵⁹

⁵⁵ Н. Г. Брегман, Рисунок в Таллинском алтаре Бернта Нотке, lk. 24.

⁵⁶ K. Petermann, Bernt Notke, lk. 108–111.

⁵⁷ Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 27–29.

⁵⁸ G. Ferguson, Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. I ptk. – Akadeemia 1990, nr. 11, lk. 2465.

⁵⁹ LA, lk. 312–313.

Nii see figuur kui ka edaspidi käsitletavat pilditsükli on maalitud alusjoonise peale. Tihti annab alusjoonis hoopis teise ettekujutuse Elisabethi kujust kui pealmine maal. Näiteks välistiivale oli Elisabeth algsest kavandatud lahtiste silmadega, ent maalimise käigus otsustas kunstnik langetatud pilgu kasuks.⁶⁰

Stseenid Püha Elisabethi legendist Püha Vaimu pealtaril

Nagu varem mainitud, on Püha Elisabethi elu kujutatud Püha Vaimu altari neljal pildil – mõlemal tiival kaks välimist stseeni (ill. 5). Parema tiiva ülemine pilt kujutab Elisabethi põlvitamas altari ees (ill. 7) ja alumine pühaku surma (ill. 9). Vasaku tiiva ülemine pilt kujutab haiglastseeni (ill. 8) ja alumine ristimist (ill. 10). Kõigepealt tuleks otsustada, millises järjekorras neid stseene lugeda. Üldiselt loetakse selliseid pildiseeriaid horisontaalselt tiib tiiva järel, mõnikord võib aga iga tiib moodustada omaette terviku. Varem on sellel probleemil peatunud väga vähesed uurijad. Eelkõige on Elisabethi stseene vaadatud terve altari kontekstis ning olulisemaks on peetud Kristuse kannatuslugu. Elisabethi kujutised on jäänud tagaplaanile, kuigi altari ja ka kiriku kontekstis peaks pühaku tähtsus olema igati põhjendatud. Põhiliselt on piirdutud mainimisega, et stseenid pärinevad Püha Elisabethi legendist.⁶¹ Vahel loetletakse neid tiibade kaupa, esmalt parema ja siis vasaku tiiva maalingud ning enamasti ei tooda ka siis välja mingit kindlat järgnevust.⁶² Ka põhjalikumad kirjeldused esinevad väheses uurimustes. Ainsana on Kerstin Petermann peatunud pikemalt kahel pildil: haigla- ja imestseeni, kuid pole kahjuks välja toonud stseenide järjekorda.⁶³ Viimast on siiski pidanud oluliseks Erik Moltke, kelle arvates ei kehti siin kumbki nimetatud reeglitest. Samuti ei saa tema arvates jälgida Eli-

sabethi elu kronoloogiat, sest stseenid ei paikne sellises järjekorras. Tema arvates tuleks omavahel ära vahetada parema ja vasaku tiiva alumised pildid, s.t. surmastseen ja ristimine.⁶⁴ Millises järjekorras neid pilte pärast vahetamist lugeda tuleks, seda Moltke aga välja ei too. Ilmselt peab ta siiski silmas horisontaalset järjestust.

Minu arvates saab siiski lähtuda horisontaalsest lugemisviisist, sest nii kulgevad ka sisemistel pildiväljadel kujutatud Kristuse kannatusloo stseenid. Lugeda tuleks paremalt tiivalt vasakule (s.t. vaataja poolt vasakult paremale), kõigepealt kaks ülemist ja siis kaks alumist pildivälja. Ka Elisabethi elulugu näib nii igati loogiline, küsimusi võib tekitada üksnes ristime stseeni paiknemine, mis jääks viimaseks pildiks. Sellist stseenide järjestust pean põhjendatuks seetõttu, et esmalt on kunstnik kujutanud sündmusi Elisabethi elust ja viimane pilt kujutab üht tähtsat legendi. Loomulikult võiks ka ristimega alustada, sest kunstis on legendid sageli võrdsed elusündmustega. Üldiselt kujutati pühaku elu legendidega põimunult, seega kronoloogiliselt. Kuna aga pildiväljadel on stseenid paigutatud nii, et ristimest alustada ei saa, tuleks selline lugemine välistada.

Esimene pilt (parema tiiva ülemine) kujutab püha Elisabethi põlvitamas krutsifiksi

⁶⁰ Н. Г. Брегман, Рисунок в Таллинском алтаре Бернта Нотке, lk. 25; K. Petermann, Bernt Notke, lk. 109.

⁶¹ W. Paatz, Bernt Notke und sein Kreis, lk. 214; M. Lumiste, Pühavaimu kirik, lk. 28.

⁶² Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 18–19; G. Eimer, Bernt Notke, lk. 183. Kristuse kannatuslugu on tal samas esitatud sündmuste järjekorras.

⁶³ K. Petermann, Bernt Notke, lk. 94–95, 99–101.

⁶⁴ E. Moltke, Bernt Notkes altertavle i Århus domkirke og Tallinntavlen. Bd. 2, lk. 173–174. Hugo Peetsi ja Johann Naha arvates on pildid esitatud sündmuste toimumise järgi: esiteks põlvitamisstseen, sellele järgneb haiglastseen, siis ristime ja viimaks surmastseen: Tallinna Püha Vaimu kirik, lk. 9.

ees (ill. 7). Ta on seljast heitnud oma tume-rohelise pealisrüü, mis lebab nüüd põrandal. Pühak kannab seljas uhket kuldkollast käiseta kleiti, mille alt paistab tertsiaarirüü ja nõõrvöö, peas tertsiaarile omast valget rätti ja hoiab käes musti palvehelmeid. Elisabethi selja taga seisval naisterahval on seljas punane rüü, mille alt paistab sinine kleit. Kellega on tegemist? Mõlema naise pilgud ei ole suunatud mitte altarile, vaid vasakule. Mida nad seal näevad? Valge linaga kaetud altari seisab krutsifiks, mille taha on maalitud Neitsi Maarja Jeesuslapsesega. Altari vaatajapoolisel küljel on nišš, mis on jaotatud kaheks. Ülemises on raamat ja alumises kaks küünalt. Altariesisel punasel mustriga vaibakesel on kujutatud fööniksit ja väikest lõvi. Fööniks võeti kristlikku sümbolikas üle juba esimestel sajanditel. Ta on Kristuse ülestõusmise sümbol ja esineb sageli seoses Kristuse ristilöömisega. Samuti sümboliseerib fööniks usku ja igipüsivust.⁶⁵ Ka lõvi seostub Kristuse ülestõusmisega ning tähistab Kristust kui Elu Issandat.⁶⁶ Fööniksit ja lõvi on kujutatud ka viimases (ristiime) stseenis. Esimeses stseenis näeme veel kolme kõrvuti asetsevat akent, mis tõenäoliselt viitavad kolmainsusele.⁶⁷ Arvatavasti on tegemist Elisabethi elust/legendist tuntud sündmusega, kus krahvinna töötab tervest maailmast lahti öelda, loobudes nii oma lastest, maisest hiilgusest kui ka kõigist oma tahtmistest.⁶⁸ Pärimuse järgi andis krahvinna oma pihhisale, Marburgi Konradile kaks töötust. 1226. aasta kevadel Eisenachi Püha Katariina kloostris aset leidnud tseremoonial lubas Elisabeth oma õuedaamide ja samas kloostris elava ämma juuresolekul kuuletuda oma hingekarjasele ja elada tsölibaadis, kui tema abikaasat peaks tabama enneaegne surm.⁶⁹ Pärast abikaasa surma andis noor lesk veel teisegi töötuse: loobuda nüüdsest kõigist maistest rõõmudest ning pühenduda kogu ihu ja hin-

gega abivajajatele.⁷⁰ Legendi kohaselt ulatas Konrad töötuse kinnituseks Elisabethile tertsiaarirõivad.⁷¹ Kunstnik on lahendanud selle stseeni väga huvitavalt ning arvatavasti kujutanud ühel pildiväljal korraga kahte sündmust, mida esmapilgul tegelikult ei märkagi. Elisabeth kannab üheaegselt kahte rüüd – krahvinna ja tertsiaari kleiti –, mis viitab tema staatusele nii krahvinna kui ka tertsiaarina. Küsimusi tekitab selles stseenis olev teine naine, keda Petermann on pidanud Elisabethi saatjaks.⁷² Kui mõelda Elisabethi eluloole ja legendidele, võib tegemist olla nii tema naissaatjaga kui ka ämma Sophiega. Kellega täpselt, jääb siiski vastuseta.

Teine stseen (vasaku tiiva ülemine) viitab juba otseselt Elisabethi halastustegudele. Ilmselt on tegu haiglastseeniga (ill. 8). Elisabethi kujutatakse siin tertsiaarina hooldamas haigeid ja pidalitõbiseid. Selles stseenis pe-seb või kammib ta ühe pidalitõbise juukseid ja teise jalgu ning teeb haigetele aset. Samal ajal palub üks rändur sisselaskmist. Stseeni keskpunkti on nihutatud Elisabeth, kes pe-seb pidalitõbisel paremat jalga. Jalapesu viitab halastusele, tolmust maad puudutav jalg on aga kasutusel alandlikkuse ja teenistusvalmiduse sümbolina.⁷³ Elisabeth ei märkagi, et haige asemel on tegemist Kristuse endaga, kelle tunneme ära aupaiste järgi. Le-

⁶⁵ G. Ferguson, *Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis*, lk. 2457.

⁶⁶ G. Ferguson, *Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis*, lk. 2466.

⁶⁷ P. Valk, *Tallinna Püha Vaimu kiriku altar*.

⁶⁸ Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 95; G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 284.

⁶⁹ G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 284.

⁷⁰ Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 95; G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 284.

⁷¹ Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 95.

⁷² K. Petermann, *Bernt Notke*, lk. 95.

⁷³ G. Ferguson, *Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis*, lk. 2682.

gendi järgi kohtles Elisabeth haigeid samamoodi kui Kristust, ehk haigetega samaaegselt hooldas ta ka Kristust ennast. Kuigi jalapesu ei kuulu kanooniliste halastustegude hulka, on Elisabethi ikonograafias haigete põetamine alati tihedalt seotud jalapesustseenniga. Seda Prantsuse roosiime legendist pärit episoodi kujutatakse sageli ning see esineb peaaegu alati kõrvuti teiste kanooniliste heategudega.⁷⁴ Dominiiklane Thomas de Chartres, kes jutlustas umbes 1273. aasta paiku Auxerre'is, osutas esimesena Elisabethi roosiime teisele variandile, kus almuste jagamise asemel oli olulisel kohal hoopis pühaku kokkupuude pidalitõbisega. Legend räägib heast neitsist, vagast ja tagasihoidlikust tüdrukust Elisabethist, kes pühendas end halastustegudele, laskis salaja vaeseid tuppa, pesi nende jalgu ja pani nad oma voodisse. Ühel päeval ilmus Elisabethi ukse taha pidalitõbise kuju võtnud Kristus. Tüdruk ter vitas haiget tema koledale välimusele vaatamata lahkelt, pesi ta jalgu ning juhatas seejärel oma voodisse puhkama. Elisabethi isa, saanud loost teada, läks vihasena voodi juurde, et oma silmaga pidalitõbist näha, leidis aga mehe asemel voodist kaunid roosid. Sellisel kujul esineb legend siiski harva. Rohkem on tuntud loo esimene pool, kus Elisabeth peseb pidalitõbise jalgu, teadmata, et tegemist on Kristuse endaga.⁷⁵ Just seda stseeni kujutatakse kunstis väga palju. Püha Vaimu peaaltil on jalapesustseen põimitud kokku teiste kanooniliste heategudega.

Jalapesukaasi ees seisab imetilluke pruun koerake. Tagaplaanil on kolm pidalitõbist, Elisabeth peseb või kammib ühel pead (ka kamm esines Elisabethi atribuudina). Siin on pidalitõbiseid kujutatud sama suurelt kui Elisabethi, samal ajal kui rändurid ja vigased on väga tillukesed. Traditsiooniliselt kujutati Elisabethi põhifiguurina, seega suuremana. Miks pidalitõbiseid on kujutatud Elisa-

bethiga võrdsetena? On loogiline, et Kristust ja Elisabethi kujutati ühesuurustena, aga miks ka pidalitõbiseid? Arvatavasti on selline kujutamiseviis tingitud eelkõige pildi üldkompositsioonist.

Paremal pool avaneb vaade veel ühte tuppa. Ukseavast paistab kamin, kus põlevad puud. Kamina ees on toolike. Toas on näha Elisabethi istumas kahe haige voodi serval. Üks haige on noorem, teine vanem. Elisabeth paistab murelik ja väsinud. Parema käega kohendab ta rätti oma peas ning vasakus käes on tal palvehelmed ja veel mingid esemed, mida aga on pildilt raske tuvastada. Voodi kõrval olevad kann ja tühi taldrik viitavad ka siin söötmisele ja jootmisele.

Kolmandal pildil (parema tiiva alumine) on kujutatud Püha Elisabethi surma Marburgi haiglas (ill. 9). Elisabethi surivoodit ümbritsevad neli nunna- või tertsiaarirõivas naist. Nuttev tertsiaar või nunn suleb Elisabethi silmi ja paneb talle kätte küünla.⁷⁶ Tema taga seisavad veel kaks naist, neist ühe pilk on suunatud vaataja poole, samal ajal kui teine loeb palveid. Neljas naine pühib vasakus käes oleva rätiga pisaraid. Voodi all on kassike, kes on kätte saanud roti. Rotti murdev kass sümboliseerib kurja ja ebapuhta üle saavutatud võitu.⁷⁷ Akna taga on kujutatud inglit, kes kannab kätel paljast lapsukest. Lapsuke sümboliseerib Elisabethi hinge, sest kunstis kujutati surnu hinge tavaliselt lapsena, keda kannab taevasse ingel.⁷⁸ Voodi ees seisab meesterahvas, kes loeb palveid surnu hingeõnnistuse eest. Käes on tal arvatavasti

⁷⁴ K. Petermann, Bernt Notke, lk. 94–95.

⁷⁵ G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 371.

⁷⁶ E. Moltke, Bernt Notkes altertavle i Århus domkirke og Tallinntavlen. Bd. 1, lk. 233.

⁷⁷ P. Valk, Tallinna Püha Vaimu kiriku altar.

⁷⁸ S. Carr-Gomm, *Kunstisümbolid*. Illustreeritud teejuht lääne maalikunsti ja skulptuuri maailma. Tallinn: Ilo, 2002, lk. 95.

palveraamat. Tegemist võib olla näiteks Elisabethi pihhiisa Marburgi Konradiga. Sakrament, s.t. viimne võidmine on juba toimunud, sest Elisabeth on juba surnud ja ta hing on kehast lahkunud.

Seeria viimasel pildil (vasaku tiiva alumine) on kujutatud krutsifiksi voodis (ill. 10). Stseen jutustab pidalitõbise hooldamisest veel enne Elisabethi maistest rõõmudest lahtiütlemist ja haigla asutamist. Tegemist on Saksa aladel esmakordselt 1292. aastal Apolda Dietrichi poolt kirjeldatud legendiga, mis on tuntud kui risti- või voodiime. See pidalitõbise episood saavutas – küll veidi teises versioonis – väga suure populaarsuse ja sai kunstis üheks enam kujutatud motiiviks. Legend räägib, et kui maakrahv oli ära, kohatas Elisabeth teel pidalitõbist, võttis ta endaga kaasa Wartburgi lossi, vannitas, toitis ja jootis teda. Lõpuks laskis ta abivajava haige kanda oma abieluvoodisse. Loomulikult teatati maakrahvile, et tema abikaasa hoiab oma voodis võõrast meest. Krahv Ludwig, kes vihasena koju ruttas, leidis voodist pidalitõbise asemel eest kannataja Kristuse. Selles legendis muutub pidalitõbine krutsifiksiks. Ristiime on täiendatud sajandite jooksul paljude variantidega. Krutsifiksi võivad asendada näiteks ka roosid, samuti võivad esineda krutsifiks ja roosid üheaegselt.⁷⁹

Pildil on kesksel kohal voodi, kus lebab ristil veritsev Kristus. Aseme ees seisab Elisabeth, kes kohendab lamaja tekki. Jalutsis näeme Elisabethi abikaasat, maakrahv Ludwigit. Peale nende elustavad seda stseeni veel kaks isikut. Voodi taga seisab tertsiaarirõivais palvetav naine. Ükselävel piiluv mees on arvatavasti maakrahvi kaaslane, kes osutab nimetissõrmega imestseenile. Tegelaste rõivad järgivad 15. sajandile omast rõivastumisstiili. Maakrahv kannab jalas siniseid liibuvaid pükse ja pika ninaga punaseid kingi ning seljas lühikest brokaadist jakikest ja

punast keepi. Peas on tal punane sulgkübar. Vasakus käes hoiab ta mõõka ja parema käega sikutab voodist tekki, et näha, kes seal on. Voodis oleval punasel padjal on esimesest stseenist tuttav fööniks. Kuna ka siin on kujutatud ristilõõdud Kristust, on fööniksi kuju padjal täiesti mõistetav.

Sellel stseenil on pikemalt peatunud ka Kerstin Petermann. Eelkõige on teda huvitanud maakrahvi riietus ja seda iseloomustavad sümbolid: maakrahv kannab kaelas ketti, mille ripatsi moodustavad poolkuu ja lõvi, ning tema pükste muster kujutab valgeid pilvi sinisel taustal. Pilvedest tulevad välja valged piisad ja kiired. Petermanni arvates viitavad nii maakrahvi kett kui ka püksimuster Antoniuse ja Püha Vaimu vennaskonnale.⁸⁰

Gerhard Eimeri arvates on selles kontekstis kujutatud maakrahvi negatiivse figuuri, viidates põhjenduseks Ludwigi toretsevale riietusele.⁸¹ Selline väide pole siiski kuigi veenev, sest maakrahvi uhke rõivastus vastab igati tema aadlistaatusele. Arvatavasti tugineb Eimer siin sama altari stseenidele Kristuse kannatusloost, kus üht negatiivset tegelast on kujutatud samasuguses riietuses.

Miks on Elisabethi legendist valitud just need stseenid? Üldiselt korduvad Euroopa altaritel ühed ja samad Elisabethi elust ja legendidest tuttavad motiivid, nagu pühaku halastustegevus (jalapesustseen), põlvitamine altari ees, surm, ristiime jne. Sajandite jooksul need eriti ei muutu ja tavaliselt kordavad, küll väikeste variatsioonidega, ühte kindlat stseenideringi.⁸² Püha Vaimu kiriku altarimaalingutel on põhitähelepanu pööratud maistest rõõmudest lahtiütlemisele ning

⁷⁹ Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 12, 22; G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, lk. 372.

⁸⁰ K. Petermann, Bernt Notke, lk. 99–100.

⁸¹ G. Eimer, Bernt Notke, lk. 99.

⁸² Die heilige Elisabeth in der Kunst, lk. 12–13.

haigete hooldamisele, halastustegevusele üldisemalt. Mõlemad ülemised stseenid sobivad väga hästi Püha Vaimu kiriku kui seegi konteksti. Mõned teised episoodid Püha Elisabethi elust võinuks siinsele vaatajale võõraks jääda.

Püha Vaimu altarile sarnane altariprogramm esineb ka Lübeckis (1420) ja Košices (1470. aastad). Sealsed pilditsükliid koosnevad küll rohkematest stseenidest, ent hõlmavad ka Tallinnas esinenud motiive (Elisabeth altari ees, pühaku surm ja ristiime). Ainukesena ei ole seal kujutatud haiglastseeni, mis Püha Vaimu altaril võtab kokku praktiliselt kõik pühaku halastustegevused. Nii Lübeckis kui ka Košices on need aga toodud üksikstseenidena. Kuna ka Püha Vaimu altar on valmistatud Lübeckis, siis võiks arvata, et meister oli tuttav sealse Püha Vaimu seegikiriku (*Heiligegeistspital*) koorirõdu maalinutega. Ühel neist on kujutatud Elisabethi sarnaselt Tallinna Püha Vaimu altarile kannu ja taldrikuga, kuid mitte tertsiaarina, vaid krahvinnana.

Võrdluseks võiks vaadelda natuke lähemalt põlvitamisstseene. Lübeckis põlvitab Elisabeth krutsifiksi ees ja on oma krooni altari ette asetanud. Arvatavasti viitab seal kroon maailmast lahti ütlemisele. On veel teinegi stseen, kus on kujutatud naisterahvast – teda on peetud nii Elisabethi ämmaks Sophieks kui ka pühaku kaaslaseks –, kes peidab Elisabethi mantli alla tertsiaarirüüd.⁸³ Võiks arvata, et Tallinna Püha Vaimu altaril on need kaks stseeni ühendatud. Ka Tallinnas põlvitab Elisabeth krutsifiksi ees. Krooni asemel on tal käes palvehelmed ja kuningliku rüü alt paistab tertsiaarirüü, mida enne varjas nüüd põrandale heidetud mantel. Elisabethi taga seisab naine, kes võib olla nii Sophie – Elisabethi ämm – kui ka lihtsalt kaaslane. Võimalik, et kuna piltide arv oli Tallinna Püha Vaimu altariretaablil piiratud,

siis taheti võimalikult palju Elisabethi eluloost jäädvustada, mistõttu kujutati mitut stseeni ühel pildiväljal. Kas see ka tegelikult nii oli, ei selgu kahjuks ühestki allikast. Samas kehtib see ainult ülemiste pildiväljade kohta. Alumistel on kujutatud üksikstseene, mis on Lübeckis samuti olemas.

Kokkuvõtteks

Püha Elisabeth kui hiliskeskaegse Euroopa üks populaarsemaid naispühakuid oli hästi tuntud ka Vana-Liivimaal. Seda tõendab muu hulgas tema kujutamine Tallinna Niguliste ja Püha Vaimu kiriku peaalтарitel. Ajaliselt varem valminud Niguliste altaril (1478–1481) on Püha Elisabethil tagasihoidlikum koht: seal on ta kõigest üks paljudest kujutatud pühakutest. Seevastu Püha Vaimu peaalтari (1483) temaatilises programmis oli Elisabethil juba märgatavalt tähtsam roll: teda on kujutatud altari kõigis kolmes asendis. Nagu mujal Euroopas, nii oli Elisabeth ka Eestis tuntud kui vaeste ja haigete eest hoolitseja. Seetõttu sobis ta Püha Vaimu kui seegikiriku altariprogrammi vägagi hästi. Altaril näeme teda nii üksikfiguurina nikerdatult ja maalitult kui ka neljast stseenist koosneval pilditsükliil. Tallinna altaritel esineb Elisabeth krahvinna ja/või lesena ning tertsiaarina. Pühaku atribuutideks on siin Saksamaa rannikualadele omased taldrik kaladega ja kann. Niguliste peaalтарil on küll Püha Elisabethi üks atribuute – kann – kaduma läinud. Arvatavasti lähtuti Elisabethi kujutamisel Saksa ja Kesk-Euroopa (eelkõige Lübecki ja Košice) eeskujudest. See väljendus nii pühaku atribuutide kui ka Püha Vaimu altari maalitud stseenide valikus.

⁸³ K. Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst*, lk. 200–201.

The Princess and the Saint: St. Elisabeth on Tallinn altars

Summary

So far only a few scholars in Estonia have tackled the cult of the saints and their depiction in art. Some important male saints have been researched, whereas hardly any attention has been paid to female saints. The current article makes a modest attempt to fill this void, examining, however, only one female saint on Tallinn's altars: St. Elisabeth of Thuringia (1207–1231).

St. Elisabeth was one of the most popular saints in medieval Europe. Her life was exceptional even by the standards of her time, and seems even more exciting for people today. Thanks to hagiographies and chroniclers, we know quite a lot about St. Elisabeth's life. At first glance it did not differ much from the lives of other women of royal families. Elisabeth, daughter of the King of Hungary, was born in 1207. At the age of four she settled in the royal court in Thuringia, where she became engaged to the son of a margrave, Ludwig. They were married ten years later, and she bore her husband three children. She was a widow at twenty. This is a typical biography of a medieval wife. However, she greatly differed from her predecessors. Like her mother-in-law, Sophie, Elisabeth became very religious. Her life might have turned out quite differently, had she not established contacts with the Franciscans who came to Thuringia. The pious ideals of the latter had an impact on Elisabeth's destiny. Besides, her confessor Konrad of Marburg enjoyed great influence over the young margravine. While still a countess, she devoted herself to charitable activities, desiring a life of poverty more than anything else. She would probably not have become a saint had her husband not died. After his demise

Elisabeth left home and abandoned her children. She gave up both the secular life and her wealth and settled amongst the sick and the lepers. In 1228 Elisabeth founded a hospital for them in Marburg. Three years later she died, being just twenty-four years old.

After St. Elisabeth's canonisation (1235), her cult quickly spread in Christian countries. She became one of the most popular saints in medieval Europe. St. Elisabeth was chosen to be one of the main patrons of the Teutonic Order, along with the Virgin Mary and St. George. The Cistercians (1236), Dominicans (1243) and Franciscans (1279) introduced her feast day. As a new type of saint – a married woman, mother and tertiary – Elisabeth also acquired great popularity among burghers. Her devotion to religion set an example for many women, and her life gave rise to numerous legends.

Beginning in the second half of the 13th century, St. Elisabeth was depicted in Germany, and later throughout Europe. In the course of centuries, St. Elisabeth has been shown in cycles of pictures and as a separate figure. Inspiration was derived from her life as well as from the legends. Elisabeth was most frequently emphasised because of her charitable activities. Prominent among them are the 'seven charitable deeds' mentioned in the New Testament (feeding the hungry, giving water to the thirsty, offering hospitality to travellers, clothing the naked, tending the sick, visiting prisoners and burying the dead). The saint's attributes include a book, a model of a church, a crown, bread, fish, a jug (also a goblet), a beggar (also a cripple and a leper), a bunch of grapes, a platter and spoon, and a comb and roses. Her main attributes are probably bread (fish) and a jug (goblet) with a kneeling or standing beggar nearby (a cripple, leper, traveller). These three attributes make it easy to distinguish St. Elis-

abeth from other women saints. Equally, they characterise Elisabeth best of all, directly referring to her charitable activities.

The cult of the saint reached Old Livonia in the 13th century. Archival materials reveal that several Livonian churches and chapels were dedicated to Elisabeth, but more detailed information about her cult is, unfortunately, lacking. The significance of St. Elisabeth in Estonia is primarily reflected via her place in medieval works of art. She is shown on the main altars in St. Nicholas and the Holy Spirit churches. Both altarpieces were ordered from the workshops of the famous 15th century Lübeck masters Hermen Rode and Bernt Notke. On the earlier altar (1478–1481) in St. Nicholas Church, St. Elisabeth occupies a less prominent place, being just one of many saints. In the thematic programme of the Holy Spirit Church main altar (1483), however, Elisabeth figured more prominently: she is seen in all three positions of the altar. The Holy Spirit Church was an almshouse church, and as Elisabeth was known in the medieval era as the protector of the poor and the sick, she suited perfectly. She is carved and painted as a single figure, as well as being painted in a picture cycle. The Tallinn altars have Elisabeth as a countess and/or a widow (ill. 2, 4, 7, 10) and a tertiary (ill. 6, 7, 8). Her attributes are a plate with one or more fish, and a jug. In St. Nicholas Church, St. Elisabeth is missing an attribute (the jug). This manner of depiction probably originates from the coastal areas of Germany.

The Holy Spirit altar shows the saint alone in four painted scenes, made by different masters in Notke's workshop. St. Elisabeth's life is seen on four altar pictures – two scenes on both wings (ill. 5). The upper picture of the right wing shows Elisabeth kneeling at the altar (ill. 7), and the lower shows the saint's death (ill. 9). The upper picture of the

left wing depicts a hospital scene (ill. 8) and the lower the miracle of the cross (ill. 10). These scenes should be read horizontally from the right wing to the left (i.e., from left to right from the viewer's position).

The paintings of the main altar of the Holy Spirit Church offer a good overview of the saint's life, and describe two well-known legends (the feet-washing scene and the miracle of the cross). The scenes emphasise the abandoning of earthly pleasures, looking after the sick and the general importance of charitable work. Some other scenes of the saint's life might not have been so easily understood by the local people. The scenes were probably inspired by similar paintings on the singers' choir of the Lübeck Heiliggeistspital. There are considerably fewer of them in Tallinn and thus several scenes have been squeezed into one painting. In Estonia, Elisabeth was depicted according to European (Lübeck and Košice) examples. This was evident in the choice of attributes and the altar paintings.

*Translated by Tiina Randviir
proof-read by Richard Adang*